

Jacqueline E. van der Waals

Essay over Kierkegaards dubbele incognito

INLEIDING - In 1913 promoveerde **Willem Leendertz**, predikant op Ameland, met een proefschrift over de godsdienst-filosofische grondgedachten van de Deense denker Søren Aabye Kierkegaard. Met een 315 bladzijden tellend onderzoek, dat veel lof oogstte, introduceerde hij de filosoof in academisch Nederland – in Kierkegaards honderdste geboortejaar.

De vader van Willem Leendertz was lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en het gezin woonde in Amsterdam. Willem studeerde theologie en voerde regelmatig gesprekken met prof. dr. J.D. van der Waals, de vader van de latere schrijfster **Jacqueline E. van der Waals** (1868-1922). Prof. Van der Waals ontving in 1910 de Nobelprijs voor de Natuurkunde. Jacqueline ging naar de H.B.S. op de Keizersgracht in Amsterdam. **Ina Boudier-Bakker**, later een bekende schrijfster, ging naar dezelfde school. Beiden woonden aan de peperdure P.C. Hoofdstraat. Er was een leeftijdsverschil van zeven jaar.

De Amelandse pastorie van dr. Willem Leendertz trok regelmatig prominente figuren: de theoloog dr. O. Noordmans, de historicus prof. dr. D. van Blom, de schrijfsters **Carry van Bruggen**, **Nine van der Schaaf** en ook **Jacqueline E. van der Waals**. Carry van Bruggen sprak met hem over haar boek *Prometheus – een bijdrage tot het begrip der ontwikkeling van het individualisme in de literatuur* (1919).

Jacqueline E. van der Waals bekende al in 1915: 'De invloed van **Kierkegaard** speur ik in alles wat ik schrijf.' (essay *Ibsens 'Brand'*) Haar Kierkegaard-essay schreef zij in 1921. Het verscheen vanwege de lengte in twee delen onder de titel *Kierkegaard* in het tijdschrift *Onze Eeuw* (XXI-3). Het werd in 1923 afzonderlijk uitgegeven door De Waelburgh te Blaricum. In het jaar van haar overlijden, 1922, verscheen ook in *Onze Eeuw* haar essay *Esthetische overdenking*. "[Wanneer] ik over het ethische wil spreken, [kan ik niet anders] dan met [Kierkegaards] woorden mijn zielservaring weergeven (...)." Van 1901-1903 en van 1906-1922 verschenen er elk jaar in het tijdschrift gedichten en soms ook verhalen van Jacqueline E. van der Waals. Haar gedichten werden gebundeld uitgegeven door F. Bohn te Haarlem en De Waelburgh, vaak door Callenbach te **Nijkerk** en ook door Nijgh & van Ditmar te Den Haag. Haar roman *Noortje Velt* werd uitgegeven door F. Bohn, De Waelburgh, Nijgh & van Ditmar en Mingus. In 1982 verscheen de biografie *Jacqueline E. van der Waals – haar leven en haar werk* van H. van der Ent en J. Kramer-Vreugdenhil. *Verzamelde gedichten* en *Verzameld proza* - eveneens door H. van der Ent - verschenen in resp. in 1994 en 1996. Een bloemlezing uit de gedichten, *Gebroken kleuren* (1939), kreeg vele herdrukken.

Al in 1893/94 woonde Jacqueline over het werk van Kierkegaard een lezingencyclus van prof. dr. P.D. Chantepie de la Saussaye bij. De vrouw van deze hoogleraar gaf in 1905 en 1911 vertalingen uit van Kierkegaard-fragmenten. Jacqueline sprak over Kierkegaard tijdens gesprekskringen en cursussen in 1914-1920. In 1921, het jaar van haar essay, besprak zij in het maandblad *Leven en Werken* (VI-4) Kierkegaards meesterwerk *Wat de liefde doet*. Vanwege haar grote talenkennis (Frans, Duits, Engels, Italiaans, Noors en Deens) werd Jacqueline in 1910 door Maria van Woensel Kooy, een evangeliste te **Bussum**, gevraagd te willen meewerken aan vertalingen van gezangen. Daar stemde zij graag mee in en tot haar dood bleef zij de vertalingen leveren. 'Vaste rots van mijn behoud', 'Leid vriendelijk licht', 'De dag door uwe gunst ontvangen' en 'Zegen ons Algoede', werden geliefde gezangen. Het lied 'Wat de toekomst brengen moge' was een gedicht van Jacqueline uit 1920. Martinus Nijhoff schreef na haar overlijden: 'Zij had in onze letterkunde een zuivere naam.' Het Algemeen Dagblad noemde haar in een herdenkingsartikel een 'edelbegaafde' vrouw, een met 'hoge eigenschappen van geest en hart'. Ze wekte 'liefde en bewondering'. Kester Freriks (NRC) stelde in 1994: 'Haar poëtisch oeuvre is volstrekt niet minder dan dat van Herman Gorter.'

Willem Leendertz werd in 1945, na de oorlog, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Aan de faculteit was hij voor bekende collegae als Beek, Sevenster, Kooiman, Mönnich, Van Niftrik en Smelik, als 'een vader en een vriend'. In 1952 verscheen zijn veelgeprezen *Profielen van gedachten*. In 1955 schreven de zojuist genoemde geleerden een unieke en veelzijdige afscheidsbundel, *Maskerspel* geheten, geboeid als ze waren 'door zijn sterke relativiseringsvermogen, zijn onuitputtelijke humor, zijn veelzijdige kennis en (...) zijn praktisch inzicht.' (Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1971). *Maskerspel* werd uitgegeven door Moussault's Uitgeverij te **Bussum**. Met de bekende prof. dr. Maarten van Rhijn schreef dr. Leendertz in 1929-1930 over de ontvangst en waardering van Kierkegaard in Nederland. In 1955 waren hij en zijn vrouw genodigden in Kopenhagen, voor de herdenking van het honderdste sterfjaar van Kierkegaard. Willem Leendertz overleed op 11 juli 1970 in de leeftijd van 87 jaar. Ook in 1970 werd de bezorger van deze *Jacqueline E. van der Waals essay-editie* geboren. Hij kreeg twee voornamen: Leendert Willem.

Jacqueline E. van der Waals, 1921

KIERKEGAARD

essay

I

In de religieuze sfeer, getuigt Kierkegaard, is het onmogelijk zich direct aan anderen mee te delen. Ja, het is natuurlijk heel goed doenlijk, tot anderen te spreken over de dingen van het geloof en hoe algemener, hoe objectiever de geloofskwesties worden gehouden, hoe gemakkelijker het zal zijn, zich voor anderen verstaanbaar te maken, maar die mogelijkheid bestaat toch alleen, zolang men zich, ook waar men gelovig spreekt over het geloof, buiten de eigenlijke religieuze sfeer beweegt. Voor de intieme godsverhouding bestaat geen algemene, voor anderen verstaanbare uitdrukking; wie zich met God in verbinding stelt, isoleert zich daarmee van de wereld en de prediker die het christelijk geloof verkondigt, kan dan ook, als hij echt religieus bewogen is, niet anders doen dan een alleenspraak houden. ‘Alleen met zichzelf bezig, spreekt hij overluid, dat noemt men preken. Is er iemand, die hem aanhoort, dan weet hij niets van zijn verhouding tot zijn hoorders behalve dit, dat ze hem niets schuldig zijn, want dat, wat hij te doen heeft, is zichzelf redden.’

3

De enige adequate uitdrukkingwijze is de kunstvorm die belangeloze alleenspraak is

Alles wat Kierkegaard hier over de religieuze bewogenheid getuigt, is evenzeer waar over iedere waarachtige ontroering. Wie een levensopvatting, een levensleer te verkondigen heeft, wie een wetenschappelijk inzicht heeft mee te delen, moge dit op vrij bevredigende wijze kunnen doen door middel van het directe woord, voor de persoonlijke ontroering, die de kunstenaar heeft weer te geven, de vluchtige stemming, uit oppervlakkige schoonheidsontroering geboren, de blijvende gemoedsstemming, door dieper levensinzicht gewekt, is de kunstvorm de enige adequate uitdrukkingwijze, de kunstvorm, die in zijn wezen belangeloze alleenspraak is.

En zoals de alleenspraak van de ‘prediker’ dadelijk van aard veranderen en het karakter van belangeloze kunst, dat iedere zuivere en volkomen ontroeringsopenbaring eigen is, verliezen zal, zodra hij zich in zijn eenzaamheid, - in zijn studeervertrek of op de kansel - zijn hoorders bewust begint te worden en

het verlangen in hem opkomt, ze op de een of andere wijze, religieus of esthetisch te beïnvloeden, zo zal ook de zelfopenbaring van de kunstenaar dadelijk haar zuiverheid verliezen, zodra ze iets anders dan die zuiverheid zelve beoogt.

Nee, het is niet het welgevallen van de artiest, met het willig instrument van zijn kunst schoonheid voort te brengen of de vriendelijke neiging van de sociaal gevoelende, anderen te laten meegenieten van de schoonheid die hij innerlijk of uiterlijk schouwt, niet ook de behoefte van de pedagogisch bezielden, de mensheid door middel van zijn kunst een hoger levens- of kunstinzicht deelachtig te maken, die de kunstenaar tot scheppen dringt, het is slechts de noodzaak, vorm te geven aan zijn ontroering, 'sich selbst in eine Form zu bringen' zoals Nietzsche het uitdrukt, zich te vinden, te verwezenlijken, te redden.

Wat de kunstenaar tot scheppen dringt, is de noodzaak vorm te geven aan zijn ontroering

En met te meer graagte zal de kunstenaar voor deze zelfonthulling grijpen naar de indirecte uitdrukkingwijze van de kunst, waarin hij zich tegelijkertijd belijdt en verbergt, omdat tegenover die behoefte, openbaar te worden, de schroom zich te verraden staat, de schroom van iedere fijngevoelige en dus gesloten kunstenaarsnatuur, voor anderen verstaanbaar uit te spreken, wat slechts voor God was bedoeld. Daarom grijpt hij met vreugde naar het prisma der kunst, dat het uitgezonden licht breekt en ontleeft - en ook de lyrische dichter, die zijn ontroering spontaan schijnt te uiten, ook de schrijver van zelfbelijdenissen, die zich vrij en zonder voorbehoud schijnt uit te spreken, geeft, als hij kunst geeft, zichzelf nooit direct, maar in de kunst gereflecteerd weer.

Alle kunst is dus reflectie.

Hoe persoonlijker nu, hoe subjectiever een kunstenaar is, d.w.z. hoe minder hij de gave bezit, zich achter de schijnbare objectiviteit der door hem geschapen, gefingeerde personen te verbergen - in feite is ieder dichter subjectief en velen danken hun roem van objectiviteit dan ook slechts daaraan, dat men te weinig van hun persoonlijk leven afweet, en van de omstandigheden, die aanleiding gaven tot het ontstaan van het kunstwerk, om de strijd, de hartstocht, de ontroering te zien, die daar achter verborgen ligt* - des te meer zal hij behoefte hebben, zich op andere wijze aan het oog van de lezer te onttrekken, des te dankbaarder zal hij zich bij voorbeeld voegen tot het fantastische spel der Romantici met hun mystificaties, hun geheimzinnigheid van in verborgen laatjes gevonden of uit het water opgeviste documenten, des te eerder ook zal hij geneigd zijn, zich achter enkele of dubbele pseudonimiteit te verbergen of zijn toevlucht te nemen tot ironie, soms zelfs tot gewilde duisterheid. * Subjectiviteit en directe mededeling worden vaak verward, hetgeen Nietzsche, de zo bij uitstek subjectieve kunstenaar, deed beweren: 'subjectieve kunst bestaat niet'. Hij bedoelde: directe mededeling is geen kunst.

Geen wonder dan ook dat Sören Kierkegaard, die in zó hevige mate de harts-tocht der zelfonthulling heeft gekend, de behoefte, ook het heiligste en in-tiemste, ook hetgeen hij niet openbaren mocht of wilde, in kunstvorm te ver-raden en te versteken, waar hij het vermogen miste, zich achter het masker van verbeeldingen en ficties te verbergen, naar het spel der Romantiek heeft gegrepen, zich in ironie en mystificatie heeft gehuld, zich achter veelvuldige pseudonimiteit heeft verscholen, om uitdrukking te geven aan de diepste verborgenheid van zijn zwaarmoedige natuur: de smartelijk hartstochtelijke liefdesverhouding, waarin hij tot zijn vader, zijn verloofde, zijn God gestaan heeft. Geen wonder, dat hij, die nooit treurspel- of romanfiguren heeft kunnen scheppen, de schrijvers van zijn dagboeken, van zijn zelfbelijdenissen, van zijn filosofische betogen en theologische verhandelingen, gefingeerd heeft.

Wat is moeilijker voor een dichter te verklaren dan juist zijn dichterschap?

In het jaar 1848 schreef Kierkegaard, terugziende op zijn levenswerk, een verhandeling: *Gezichtspunt voor mijn schrijverswerkzaamheid*, waarvan hij eerst later, sterk gewijzigd en verkort, het een en ander onder de titel: *Over mijn werkzaamheid als schrijver*, heeft laten drukken. Natuurlijk gaf hij ook hier geen directe mededeling. Wat immers is moeilijker voor een dichter te verklaren dan juist zijn dichterschap? Wat is onmogelijker voor anderen verstaanbaar onder woorden te brengen, dan de verhouding, waarin hij qua kunstenaar tot God heeft gestaan, dan de mate van bewustheid en onbewustheid, van vrijheid en gehoorzaamheid, waarmee hij, wat hij schrijven moest, in vrije willekeur heeft neergeschreven? Wat is moeilijker weer te geven, dan 'het aandeel der Voorzienigheid in zijn schrijverswerkzaamheid'? En daarover nu wilde Kierkegaard schrijven naar aanleiding van het feit, dat zijn eerste grote werk 'Enten - Eller' ('Het een of het ander') herdrukt moest worden. Hij zag vanuit de totaliteit van zijn productie terug op zijn eersteling, op bladzijden als 'het Dagboek van een Verleider', als de verhandeling over Don Juan, op geheel dat omvangrijke 'esthetische' werk, dat toch nooit de arbeid van een 'estheet', maar de noodzakelijke zelfontleding van een diep religieuze natuur was geweest.

Maar de rechtvaardiging die hij zelf bezat - hij die de ernst kende van de ver-borgen strijd, die tot de productie geleid had, in de noodzakelijkheid van die zelfopenbaring, gold die ook voor anderen? En hij zocht naar een ge-zichtspunt, waaruit dit esthetische werk in het geheel van zijn christelijke schrijverswerkzaamheid te rechtvaardigen was, - van die zeer bijzondere christelijke schrijverswerkzaamheid, waartoe God hem geroepen had en ge-bruikte, waartoe God hem door leed en strijd en eenzaamheid had opgevoed.

Hij zag terug op zijn levenswerk en hoe 'opmerkelijk het was, dat hij van zijn vroegste jeugd af aan stap voor stap door zijn ganse ontwikkeling voorbereid werd om juist die soort schrijver te worden die hij werd.'

‘Van kind af aan,’ schrijft hij, ‘was ik in de macht van een ontzaglijke zwaarmoedigheid, waarvan de diepte haar enige ware uitdrukking vindt in de even zo ontzaglijk grote behendigheid, die mij gegeven was, die onder schijnbare opgewektheid en levenslust te verbergen - mijn enige vreugde, bijna zover mijn herinnering reikt, dat niemand kon ontdekken, hoe ongelukkig ik mij gevoelde, welke verhouding (de gelijkheid der zwaarmoedigheid en der kunst van veinzen) immers aanduidt, dat ik op mijzelf en op de godsverhouding was aangewezen. - Als kind was ik streng en ernstig in het christendom opgevoed, menselijkerwijze gesproken, onzinnig opgevoed; reeds in mijn allereerste kindsheid had ik mij vertild aan indrukken, waaronder de zwaarmoedige grijsaard, die ze mij opgelegd had, zelf bezweek - een kind, dwaaselijk als een zwaarmoedig grijsaard gekleed.

Vreselijk! Wat wonder, dat er een tijd is geweest, waarop het christendom mij als de meest onmenselijke wreedheid voorkwam, ofschoon ik toch nooit, zelfs toen ik er het verst van afstond, de eerbied ervoor heb verloren; vast besloten, vooral, als ik niet zelf de keuze doen zou christen te worden, nooit iemand in te wijden in de moeilijkheden, die ik kende, en waarvan ik nooit iets hoorde of las.

‘Hoe zelden wordt het christendom in zijn ware gedaante voorgesteld’

Maar gebroken met het christendom of het opgegeven heb ik nooit; nooit er aan gedacht, het aan te vallen - nee van de tijd af aan, dat er sprake kon zijn, mijn krachten te gebruiken, was ik vast besloten, alles te doen om het te verdedigen, of in ieder geval, het in zijn ware gedaante voor te stellen; want reeds zeer vroegtijdig was ik door mijn opvoeding in staat, er mij van te vergewissen, hoe zelden het christendom in zijn ware gedaante wordt voorgesteld, hoe zij, die het verdedigen, het meestal verraden, en hoe zelden de aanvallers het eigenlijk treffen, terwijl ze, wat nog steeds mijn mening is, juist bijzonder goed de bestaande christenheid treffen, die eerder een karikatuur van het ware christendom moest worden genoemd, of een ontzaglijke hoeveelheid misverstand, zinsbedrog en dergelijke, met een heel kleine dosis waar christendom gemengd.

Zo had ik dus tot op zekere hoogte het christendom lief: het was mij het eerbiedwaardige - ook al had het mij, naar de mens gesproken, hoogst ongelukkig gemaakt. Dat hing samen met mijn verhouding tot mijn vader, tot hem die ik het meest heb liefgehad - en wat wil dit zeggen? Daarin ligt juist besloten, dat hij het was, die mij ongelukkig maakte - maar uit liefde. Zijn fout lag niet in gebrek aan liefde, maar daarin, dat hij een grijsaard en een kind verwarde....

Zo trad ik het leven in, in alle opzichten bevoorrecht, wat geestesgaven en uiterlijke omstandigheden betreft; daar was en werd nog steeds alles gedaan, om mijn geest zo rijk mogelijk te ontwikkelen. Ik kan in zekere zin zeggen, dat ik blij en vrij - maar met een uitgesproken sympathie voor het lijden en voor alles wat op de een of andere wijze verdrukt of lijdend is - het leven in ging; trots, bijna overmoedig was mijn levenshouding. Ik heb er nooit een ogenblik

in mijn leven aan getwijfeld, dat men kan wat men wil - slechts één ding, anders onvoorwaardelijk alles, maar één ding niet, niet zulk een zwaarmoedigheid als die, in welker macht ik mij bevond, van zich af zetten; het is nooit in mij opgekomen, (ja, anderen zullen het als inbeelding beschouwen, maar voor mij is het in waarheid zo geweest, even waar als het volgende, dat weer aan anderen als inbeelding zal schijnen) dat er iemand kon leven of heden ten dage kon worden geboren, die mijn meerdere zou zijn - in mijn binnenste was ik voor mijzelf de ellendigste van allen; het is nooit in mij opgekomen, dat, al had ik het vermetelste beproefd, ik daarin niet zou slagen - slechts in één ding niet, overigens onvoorwaardelijk in alles, maar in één ding niet, niet de zwaarmoedigheid van mij af te zetten, van het lijden waarvan ik nauwelijks één enkele dag bevrijd ben geweest.

**‘In iedere generatie zijn er twee of drie
die voor anderen worden opgeofferd’**

Maar inmiddels moet dat zó worden verstaan, dat ik reeds zeer vroeg in het denkbeeld was ingewijd, dat slagen overwinnen betekent in eeuwige zin, hetgeen in tijdelijke zin lijden is; zo dat dit weer in overeenstemming was met het innerlijk inzicht van mijn zwaarmoedigheid, dat ik eigenlijk (in tijdelijke zin) tot niets deugde... Ver terug in mijn herinnering vind ik reeds de gedachte dat er in iedere generatie twee of drie zijn, die voor de anderen worden opgeofferd, gebruikt om door vreselijk lijden te ontdekken, wat de anderen ten goede komt en in mijn zwaarmoedigheid begreep ik aldus mij zelve, dat ik daartoe was uitverkoren.’

Hij herinnert zich de tijd van zijn ‘afdwalingen’, ‘ach, tot de weg van het verderf toe’ en de invloed, die de dood van zijn vader op hem gehad heeft.

‘Toen stierf mijn vader. De machtige religieuze indrukken van mijn jeugd, door een zekere idealiteit verzacht, kregen op nieuw macht over mij. Ik was nu ook zoveel ouder geworden, dat ik beter bij mijn opvoeding paste, waarvan het ongeluk juist is, dat ze mij eerst volkomen ten goede zal komen, wanneer ik veertig jaar oud zal zijn geworden. Want mijn ongeluk was, bijna van mijn geboorte af aan en door mijn opvoeding ten top gevoerd: geen mens te zijn. Maar als men kind is - en andere kinderen spelen, maken pret en wat ze verder uitvoeren, ach, en als men jongeling is - en de andere jongelingen beminnen, dansen en wat ze verder uitvoeren: dan ofschoon men kind en jongeling is, geest te zijn, vreselijke kwelling, te vreselijker, wanneer men met behulp van de fantasie het kunststuk volbrengt, de jongste van allen te schijnen. Maar dat ongeluk is al minder groot, wanneer men veertig jaar oud is en in de eeuwigheid bestaat het niet...

Niets is mij onbekender en vreemder dan dat weemoedig verlangen naar kindsheid en jeugd; ik dank mijn God, dat die tijd achter mij ligt en ik voel mij nu, iedere dag, dat ik ouder word, gelukkiger, doch slechts zalig bij de gedachte

aan de eeuwigheid, want het tijdelijke is nooit het element van den geest en kan het nooit worden, maar het is in zekeren zin zijn lijden.'

'Het ongeluk is al minder groot wanneer men veertig jaar oud is'

Hij denkt aan zijn verloving met Regine Olsen en aan de verbreking van die band, de dubbele daad, die hem tot dichter gemaakt heeft:

'Aan het begin van mijn eigenlijke werkzaamheid als schrijver ging een gebeurtenis vooraf - of juister gezegd een daad; een gebeurtenis zou waarschijnlijk niet voldoende zijn geweest, het was een daad, ik moest zelf handelend optreden. Ik kan dat feit niet nader toelichten, waarin het bestond, hoe vreselijk het in dialectisch opzicht was samengesteld, ofschoon in ander opzicht weer zeer eenvoudig. Waarin de botsing lag, kan ik niet zeggen, ik kan alleen de lezer verzoeken, niet aan openbaringen of iets dergelijks te denken, want voor mij is alles beredeneerd. Daarentegen zal ik de gevolgen van het feit mededelen, voor zover dat dienen kan om mijn schrijverswerkzaamheid toe te lichten. Het was een dubbele daad. Ik was eigenlijk, hoe zeer ik ook in ander opzicht geleefd had, in menselijke zin kindsheid en jeugd overgesprongen, dat moest vermoedelijk (zo zal wel de bedoeling van de Voorzienigheid geweest zijn) ingehaald worden: in plaats jong te zijn geweest, werd ik dichter, hetwelk een tweede jeugd is.

Ik werd dichter, maar met mijn religieuze voorbereiding, ja met mijn uitgesproken religiositeit, werd diezelfde daad tevens voor mij een religieuze opwekking, zodat ik in de meest besliste zin mij van mijn verhouding tot het religieuze bewust werd, waar tegenover ik immers slechts als tegenover een mogelijkheid had gestaan. Die daad maakte mij tot dichter.'

Hij denkt ook aan die andere daad, de door hem uitgelokte botsing met het spotblad, de 'Corsar', die later de catastrofe van zijn leven heeft ingeleid; hij denkt aan die vele belangrijke of schijnbaar onbelangrijke gebeurtenissen, waarmee de Voorzienigheid hem opgevoed heeft, een opvoeding die zich reflecteerde in het proces van zijn productiviteit, hij ziet de weg, die God met hem gegaan is om hem tot zo één te maken, die door strijd en lijden ontdekken moet, wat het ganse geslacht en velen na hem ten goede komt en hij schrijft: 'Het is mij onverklaarbaar, wat mij zo vaak is overkomen, hoe, wanneer ik iets deed, waarvan ik onmogelijk kon zeggen, waarom ik het deed of waarvan het mij niet inviel naar het waarom te vragen, wanneer ik als gewoon mens eenvoudig de drang van mijn natuur volgde, datgene, dat voor mij dus slechts zuiver persoonlijke betekenis tot aan de grens van het toevallige had, juist een geheel andere ideale betekenis bleek te bezitten, wanneer ik het achteraf in het licht van mijn werkzaamheid als schrijver beschouwde; hoe veel, dat ik zuiver persoonlijk deed, juist, verwonderlijk genoeg, datgene was, dat ik qua schrijver had moeten verrichten.

Onverklaarbaar is het mij geweest, hoe zo vaak schijnbaar geheel toevallige kleine omstandigheden in mijn leven, die dan weliswaar door mijn fantasie

aanmerkelijk werden vergroot, mij in een bepaalde toestand hebben gebracht; en ik verstond mijzelf niet, werd zwaarmoedig - en zie, dan ontwikkelde zich daaruit een stemming en juist die, die ik bij het werk, dat mij in die tijd bezighield en juist op die plaats, nodig had.'

Ja, God heeft hem geleid stap voor stap, God heeft hem opgevoed, en die opvoeding reflecteerde zich in het proces van zijn productiviteit en zo duidelijk ziet hij de weg, die God met hem gegaan is, dat hij gevoelt, hoe geen schakel uit de keten van zijn daden, geen stadium op de weg van zijn leven kon hebben ontbroken, noch de neerslag daarvan in het geheel van zijn werken kon worden gemist, zonder het begrip en de uitwerking van zijn 'prediking' schade te doen.

Hij heeft als kunstenaar, de frappante, de pakkende vorm gezocht

Voor deze gedachte: dat, wanneer hij zelf het doel, dat God met hem bereiken wilde, van de aanvang af aan had gezien en doelbewust had nagestreefd, hij niet anders had kunnen handelen; niet anders had kunnen schrijven, dan hij gehandeld en geschreven heeft, ja, dat hij zelfs de catastrofe, die hij, onbewust van de gevolgen, heeft uitgelokt, willens en wetens over zich had moeten brengen. Zo heeft hij, als kunstenaar, de frappante, de pakkende vorm gezocht. En terwijl hij zich in deze veronderstelling, dit 'Gezichtspunt' voor zijn schrijverswerkzaamheid verdiepte, vonden zijn fantasie en zijn scherpzinnigheid er een buitengewoon en zeer begrijpelijk vermaak in, alles wat hij als gewoon mens had gedaan, wat hij door de dwang der omstandigheden en naar de drang van zijn natuur had moeten doen en moeten schrijven, in te voegen en in te passen in het plan, dat hij achteraf voor zijn leven opstelde.

Hij had dus, zegt hij, van de aanvang af aan, het bewuste en tot in de kleinste bijzonderheden berekende, pedagogische doel gehad, de wereld, die in geheel andere categorieën leefde, op te voeden tot het ware christendom. Hoe hij dat had moeten aanleggen? Natuurlijk niet door maar zo klakkeloos het christendom te gaan prediken. Dat hielp toch niet en kon ook niet helpen, omdat men in de christelijke wereld nu eenmaal in het ontzaglijk misverstand bevangen was, reeds christen te zijn, zodat ieder, die het Evangelie verkondigde, op haar instemming kon rekenen. Maar christen zijn betekende niet, het christendom *aanvaarden*, maar in het christendom *leven*.

Nu leefden de mensen, zoals hij reeds indertijd in 'Enten-Eller' had aangetoond, niet in de christelijk religieuze, zelfs niet in de ethisch religieuze sfeer, ze verkeerden nog in het esthetische stadium. Want esthetisch, naar de aard der Duitse Romantici, leeft ieder, die niet tracht zichzelf te leren kennen en in het leven te verwezenlijken, zoals God hem bedoeld had, die zichzelf niet als continuë persoonlijkheid begrijpt, maar toegevend aan de lusten en begeerten van het ogenblik, zich in het leven vervluchtigt en verliest, juist door zich te willen handhaven en uitleven. De ethisch-religieuze persoonlijkheid daaren-

tegen heeft zichzelf *gekozen* als een plicht, ‘als een taak, niet als het spel van zijn willekeur’, en op deze keuze komt het aan. Zichzelf kiezen of niet kiezen, het is de grote tegenstelling, die Kierkegaard in ‘Enten-Eller’ heeft gegeven. Ethisch òf esthetisch, de mens is of het een of het ander.

En omdat de meeste mensen nu in het esthetische stadium verkeerden, en hij, die anderen wil opvoeden, natuurlijk daar moet beginnen, waar die anderen zich bevinden, - is hij met de esthetische productie begonnen.

Van dit oogpunt gezien, is deze eerste productie dus eigenlijk slechts een bedrog,* een *pia fraus* geweest, in dienst van het christendom.

* Ook in diepere zin noemt hij zijn esthetische productie soms een bedrog, omdat hij niet in zijn dichterschap, doch in zijn godsverhouding de eigenlijke kern van zijn wezen ziet. ‘Het was nooit mijn bedoeling’, zegt hij, ‘religieus *schrijver* te worden’.

Op deze keuze komt het aan: zichzelf kiezen of niet kiezen

Het was het ‘handgeld’, het ‘lokaas’ voor de ‘menigte’; opzien baren, sensatie wekken wilde hij, want hoe schitterender het lokaas, hoe meerderen hij zou kunnen bereiken met zijn woord. Maar dan, plotseling moest hij de ethicus aan het woord laten en op het juiste ogenblik het religieuze naar voren brengen, zodat de mensen ‘er precies met het hoofd tegen aan lopen’, om ten slotte tot het zuiver christelijke te komen. Maar onderwijl moest hij beginnen zich tot de ‘enkele’ te wenden - in het religieuze immers bestaat de ‘massa’ niet - en de onverantwoordelijke menigte van zich afstoten, ja door een zelf gewilde, op het effect berekende daad, moest hij zich prijsgeven aan de spot, aan de hoon van het gepeupel.

En opdat men nu niet achteraf zou kunnen denken, met een esthetisch schrijver te doen te hebben, die eerst langzamerhand tot het christendom bekeerd werd, - wat, beweerde hij, al door de snelle opeenvolging van zijn werken werd tegengesproken - heeft hij naast zijn pseudonieme esthetische productie, waarin hij immers niet zelf aan het woord is, een reeks kleine, religieuze geschriften onder eigen naam doen verschijnen, waarvan de eerste twee gelijktijdig met ‘Enten-Eller’ het licht zagen en aan het eind van zijn werkzaamheid, na jarenlange zuiver religieuze productie, corresponderend met die eerste twee preken, een kleine pseudonieme esthetische verhandeling: ‘Crisis in het leven ener actrice,’ gepubliceerd.

Het allerhoogste vertoont zich in deze wereld als een ergernis, een dwaasheid

Ook zijn uiterlijk leven moest de werking zijner pseudoniemen* trachten te ondersteunen, daarom moest hij, die in werkelijkheid toch in volkomen isolatie van de wereld leefde, zich voortdurend in de schouwburg vertonen, op alle uren van de dag op straat worden gezien, in druk gesprek met kreti en pleti, om zich het uiterlijk te geven van een uiterst interessant en geraffineerd flaneur, een genier, die het aan alle ernst en diepte ontbrak - tot ten laatste

de tijd zou komen, dat hij dit levens-incognito zou moeten verwisselen voor de bestaansvorm van de waarheidsgetuige, eveneens een incognito, omdat het allerhoogste zich in deze wereld steeds als een ergernis, een dwaasheid vertoont.

* Kierkegaard vergat, dat de *namen* der pseudoniemen dan ook in overeenstemming hadden moeten zijn met de rol, die hij speelde, terwijl ze juist op de verborgenheid wijzen: Victor Eremita, Johannes de Silentio, Frater Taciturnus, enz.

De weg, dien de schrijver dus heeft afgelegd is: van een pseudonieme esthetische productie, door het 'Afsluitend Naschrift', dat zijn naam als uitgever draagt naar de religieuze productie in eigen naam en, zó precies, beweert hij, staat het 'Afsluitend Naschrift' in het midden, dat de hoeveelheid van zijn productie daarvoor en daarna, ja, dat ook de tijd daarvoor en daarna nagenoeg even groot is, 'waarop ik,' voegt hij er bij, 'natuurlijk slechts voor de curiositeit de opmerkzaamheid vestig.'

'Kierkegaard heeft een heel plan op touw gezet'

Kierkegaard heeft natuurlijk nooit bedoeld, dat men deze doorzichtige mystificatie - 'dat ik nog een ándere nadere verklaring heb voor hetgeen mij persoonlijk aangaat, is natuurlijk volkomen in orde,' zegt hij - voor letterlijke waarheid zou houden. Toen hij dan ook de kleine verhandeling 'Over mijn werkzaamheid als schrijver,' publiceerde, voegde hij er uitdrukkelijk de waarschuwing aan toe (met grotere letter gedrukt): *'Zo versta ik het geheel nu; van het begin af aan heb ik niet kunnen overzien, wat tegelijkertijd mijn eigen ontwikkeling geweest is.'*

Toch heeft men hem geloofd. 'Kierkegaard heeft dus een heel plan op touw gezet,' schrijft Dr. W. Leendertz, 't is alsof zijn werken één groot drama vormen, waarin allerlei personen met eigen karakter en in eigen levenssfeer optreden. Men begrijpt: wat de auteur van dit drama wil, ligt niet in de woorden, welke A, B, of C zeggen, maar achter het geheel.'*

* 'Sören Kierkegaard'. Academisch proefschrift door Dr. W. Leendertz, 1913, p. 61.

Zij, die deze a priori onmogelijke en (bij een zo persoonlijke productie als die van Sören Kierkegaard, die zo duidelijk de neerslag is van hetgeen hij uiterlijk of innerlijk doorleefde, van zijn eigen ontwikkeling, van alles, wat hij onmogelijk vooraf had kunnen voorzien) ook onwaarschijnlijke veronderstelling aanvaarden, laten gewoonlijk niet na, om hun opvatting aannemelijker te maken, op de tot in het minutieuze berekenende natuur van deze schrijver te wijzen. Alsof het in de aard van zulk een berekenende natuur zou liggen, reeds bij voorbaat, roekeloos en ondoordacht, over een schrijverswerkzaamheid te beschikken, zo omvangrijk, als het slechts weinigen gegeven is, die tot stand te brengen, zonder te bedenken, dat zijn arbeidskracht hem begeven, dat de dood hem verrassen kon, vóór hij met zijn ware gevoelens voor de dag zou zijn gekomen, waardoor niet alleen het begin waardeloos zou zijn geworden, maar, wat erger is, een misverstand teweeggebracht, een verwarring zou zijn ge-

sticht, waardoor de zaak, die hij had willen dienen, schade zou hebben geleden. En alsof zulk een berekenende natuur het bestaan van zulk een plan niet vooraf met ronde woorden zou hebben opgetekend!...

Kierkegaard gaf zijn verklaring *achteraf* en ik geloof, indien hij die nog later, indien hij die na zijn dood had kunnen geven, dat hij dan zeker, tot staving van zijn minutieus berekend levensplan, gebruik zou hebben gemaakt van het feit, dat hij stierf. Nog betrekkelijk jong en in het heetst van de strijd, - op een overwinning kan de enkele, die de strijd tegen allen aanvaardt, niet hopen! - maar het was juist op het ogenblik, dat zijn vermogen, dat nog de uitgave van zijn strijdschriften mogelijk maakte, was opgeteerd!

‘Mijn idee is nu predikant te worden’

Trouwens wie Kierkegaards ‘Gezichtspunt’ enigszins kritisch leest, ziet telkens, dat het plan eerst achteraf kan zijn opgesteld. Zo plaatst het ‘Gezichtspunt’ het ‘Afsluitend onwetenschappelijk Naschrift’ precies in het midden van het levensplan, terwijl hij dadelijk na voltooiing van die pseudonieme arbeid meende, zijn taak als schrijver te hebben volbracht. ‘Mijn idee is nu,’ schrijft hij 7 Februari 1846, ‘mij voor te bereiden om predikant te worden. Ik heb vele maanden God gebeden mij verder te helpen, want voor mij heeft het nu sinds lang vastgestaan, dat ik geen schrijver meer mag zijn; wat ik óf geheel, óf in het geheel *niet* zijn wil.’

Alsof het iemand, die een gebouw optrekt volgens een vooraf vastgesteld plan zou kunnen overkomen, dat hij precies halverwege meende zijn taak te hebben voltooid!

Maar omdat ik dus in het ‘Gezichtspunt’ al geen verklaring van Kierkegaards schrijverswerkzaamheden vind, noch de sleutel voor de kwestie der pseudoniemen, - die voor mij nooit een kwestie geweest is - zo geeft het kleine interessante werkje, vooral het autobiografisch gedeelte uit het ‘Aandeel der Voorzienigheid’ zulk een diepe blik op het wezen van zijn persoonlijkheid, dat ik daaruit het geheel van zijn werkzaamheid beter heb leren begrijpen.

Wat Kierkegaard tot dichter heeft gemaakt? Tot die speciale dichter en prediker, waartoe God hem bestemd had? Het was de gave der zwaar-moedigheid, de gave der smart, die zich uiten moest, die zich slechts in kunst-vorm kon uiten, die hem, bij de schroom zich te verraden, met vreugde deed grijpen naar het masker der kunst.

Het was zijn natuurlijke geslotenheid, die hem van de mensen isoleerde en bij zijn streng piëtistische opvoeding wees op de verhouding tot God. Het waren zijn aangeboren en door de omgang met zijn vader sterk ontwikkelde geestes-gaven van fantasie en dialectiek die hem tot die zeer bijzondere prediker maakte, waaraan hij meende, dat zijn tijd behoefte had.

Nog met zeker welbehagen, half spottend vertwijfeld, half spelend ironisch, klinkt de klank van zijn aangeboren melancholie door - die, in zijn jeugd nog latent, d.w.z. half bewust, half onbewust onder kinderlijke monterheid verborgen, zich in zijn jongelingsjaren ontwikkelt en naar uiting zoekt - in de 'diapsalmata', de korte aforismen, die de inleiding van 'Enten-eller' vormen.

'Waarom,' klaagt hij, 'ben ik niet als klein kind gestorven? Dan had mijn vader mij in een kistje gelegd, mij onder de arm genomen, mij op een zondagvoormiddag naar het graf gebracht. Zelf had hij er de aarde op geworpen en halffluid een paar slechts voor hemzelf verstaanbare woorden gemompeld. Slechts de gelukkige oudheid kon het invallen, de kleine kinderen in het Elysium te laten schreien, omdat ze zo jong waren gestorven.'

'Ik heb maar één vriend, dat is de Echo; en waarom is die mijn vriend? Omdat ik mijn smart bemin en die ontnemt hij mij niet. Ik heb maar één vertrouwde, en dat is de nachtelijke stilte; en waarom is die mijn vertrouwde? Omdat ze zwijgt.'

**'Daar zit ik, als een oud, grijs man en
verklaar de beelden met zachte stem'**

'Mijn smart is mijn ridderburcht, die als een arendsnest hoog in de wolken op de top der bergen ligt; niemand kan dat bestormen. Van daar uit strijk ik op de werkelijkheid neer en grijp mijn buit; maar ik blijf daar beneden niet, mijn buit neem ik mee naar huis, en die buit is een beeld, dat ik in de gobelins in mijn slot inweef. Daar leef ik als een gestorvene. Al wat ik beleefd heb, dompel ik onder in de doop der vergetelheid tot de eeuwigheid der herinnering; al het tijdelijke en toevallige is vergeten en uitgewist. Daar zit ik als een oud, grijs man, in gedachten verloren en verklaar de beelden met zachte stem, bijna fluisterend, en naast mij zit een kind en luistert, ofschoon het zich alles al herinnert, nog vóór ik het vertel.'

Men kent die klank, het is de klank van Heines proza, de klank der 'Weltschmerz', die echter voor Kierkegaard meer was dan een mode, dan een vluchtige stemming. Het was de grondtoon van zijn wezen, die weldra door de verhouding, waarin hij tot het geheim van zijn vader trad en door de smart over zijn dood dieper, ernstiger tint zou aannemen.

Wat het duistere geheim is geweest, waaronder de oude Michael Pedersen Kierkegaard gebukt ging? Dat zijn ziel beangstte ondanks de wereldse voorspoed, de rijkdom, die hij won, de achting, die hij genoot? Op welke wijze de zoon het geheim van zijn vader vernomen heeft?

We weten niets met zekerheid.

'Toen was het,' schrijft Kierkegaard als theologisch student in zijn dagboek, 'dat de grote aardbeving geschiedde... Toen vermoedde ik, dat mijns vaders hoge

ouderdom geen goddelijke zegen, maar eerder een vloek was... Een schuld moest rusten op de ganse familie, een straf Gods moest over haar zijn.'

Lange tijd heeft men in het duister verkeerd omtrent de betekenis van deze woorden, heeft men naar een verklaring gegist van de vele toespelingen in Kierkegaards werken op een geheime schuld van de vader, tot in 1888 een mededeling van H.P. Barfod - om piëteitsredenen eerst na de dood van Sörens broeder, bisschop P.C. Kierkegaard, gepubliceerd - aan alle onzekerheid een einde scheen te maken.

Hij verhaalt, hoe hij de bisschop eens uit het nagelaten dagboek van zijn broer de volgende passage voorlas: 'Het schrikkelijke geval met de man, die eens als kleine jongen, toen hij de schapen hoedde op de Jutlandse heide, waarbij 't hem zeer slecht ging, in honger en ellende leefde, op een hoogte trad en God vervloekte - en de man was niet in staat dit te vergeten, zelfs niet, toen hij 82 jaar oud was.' Op het horen van deze woorden was zijn vriend in tranen uitgebarsten. 'Dat is de geschiedenis,' zei hij, 'van onze vader en de onze.' Uit het gesprek, dat daarop volgde - het is jammer, dat Barfod geen scherp onderscheid maakt tussen dat, wat hem positief verteld is en hetgeen hij daaruit heeft afgeleid, - was het vermoeden in hem tot zekerheid geworden, dat in deze woorden de sleutel moest worden gezocht van het duistere geheim, waaronder zowel de vader als de zoon gebukt gingen.

Ik moet erkennen, dat deze oplossing mij niet overtuigend toeschijnt. Ik kan mij de gemoedsgesteldheid van de zwaarmoedige, streng godsdienstige grijsaard, die zoon der heide, voorstellen, ik kan mij verklaren, hoe de herinnering aan zijn jeugdige godslastering hem gedurende zijn gehele leven moest bijblijven en kwellen, maar ik kan me niet indenken, dat de zoon die kinderzonde in hetzelfde licht kon zien, die als een blijvende smart, ja, als een schande kon gevoelen.*

* Men maakt er mij opmerkzaam op, dat voor een ziekelijk melancholische natuur als die van S.K. alle proporties anders zijn, dat zulk een natuur juist hecht aan een 'niet zo ernstige, tastbare schuld'. Zeker, ik geef toe, dat ik, indien het verhaal van Barfod mij geloofwaardig voorkwam, iedere in mij opkomende twijfel gaarne en gemakkelijk met deze voor de hand liggende overweging tot zwijgen zou hebben gebracht. Doch is Barfod een betrouwbare bron? Dr. W. Leendertz schrijft in zijn dissertatie: 'Over de E.P.' (nagelaten papieren van S.K. door H.P. Barfod en H. Gottsched) 'is door deskundigen terecht een hard oordeel geveld, wegens de onverantwoordelijke wijze, waarop Barfod gehandeld heeft met de hem toevertrouwde papieren, alsook wegens de uitgave, waarin men een vast plan mist, terwijl hij met het biografisch materiaal vreemd omsprong door er in te veranderen', p. 3. Toen ik deze woorden las, gevoelde ik die als een rechtvaardiging van mijn ongelooft. Een verklaring, *uitsluitend* berustend op een mededeling van H.P. Barfod omtrent een vermoeden, dat in hem tot (subjectieve) zekerheid werd door hetgeen bisschop Kierkegaard hem vertelde, over wie zijn broer schreef: 'Pastor Lic. K. weet aangaande geheel mijn innerlijk religieus leven, aangaande hetgeen ik wil enz. slechts wat hij, als ieder ander uit mijn werken kan weten; overigens weet hij noch meer, noch minder dan ieder ander die niets weet', kan geloofd worden of ook niet geloofd. Ik geloofde het verhaal van de in tranen uitgebarsten bisschop niet, nog voor ik iets van Barfod af wist.

En had waarlijk de grijsaard, die reeds als klein kind de godsdienstige ernst bezat, zijn ellende, zijn angst, zijn verlatenheid, niet de mensen te wijten, maar tot een godsverhouding terug te brengen, wiens religieus schuldbesef reeds toenmaals zóó sterk ontwikkeld was, dat de herinnering aan dat uur op de heide hem zijn leven lang heeft vervolgd, als hij kort vóór zijn dood zijn hart voor zijn zoon heeft geopend, niet tevens een ernstiger, tastbaarder schuld te belijden? Ik denk b.v. aan de verhouding tussen hem en zijn vroegere dienstbode Anna Lund die een jaar na het overlijden van zijn vrouw, april 1797, tot een huwelijk leidde, waaruit reeds in september van datzelfde jaar een kind geboren werd; zou deze zonde hem niet zwaarder hebben gewogen - en de zoon niet dieper hebben geschokt?*

Maar hoe het zij, niet met de zonde van de vader hebben we hier te maken, maar met de indruk, die de onthulling daarvan op het gemoed van de zoon gemaakt heeft.

* Barfod stelt in strijd met de officiële gegevens, de geboorte van dat kind een jaar later. Zie 'Sören Kierkegaards Ungdom' door Valdemar Ammundsen, p. 16.

II

Sören Kierkegaard heeft zijn vader liefgehad met alle hartstocht van zijn zwaarmoedige natuur, zijn vader aan wie hij, menselijkerwijze gesproken, alles te danken had, die zijn opvoeding had geleid, zijn fantasie ontwikkeld, zijn scherpzinnigheid geoefend, zijn religiositeit opgewekt, hem, aan wie hij alles verschuldigd was - ook zijn zwaarmoedigheid, en die hem ongelukkig had gemaakt - uit liefde.

In de wereld wordt alle waarheid gesmaad, al het goddelijke gekruisigd

'Daar was eens,' schrijft hij in zijn 'Stadiën op de levensweg', 'een vader en een zoon. Een zoon is als een spiegel, waarin de vader zichzelf ziet en de zoon is ook de vader als een spiegel waarin deze zich in de toekomst ziet. Toch beschouwden ze elkaar zelden op deze wijze, want hun dagelijkse omgang had al de opgeruimdheid van een levendig, vrolijk gesprek. Slechts enkele malen geschiedde het, dat de vader stilhield, met zwaarmoedige blik op de zoon neerzag en zei: "Arm kind, je verkeert in stille vertwijfeling." Verder werd daar nooit over gesproken, hoe dat verstaan moest worden en hoe waar het in feite was. En de vader meende, dat hij schuld had aan de zwaarmoedigheid van de zoon, en de zoon dacht, dat hij het was, die zijn vader die smart veroorzaakte - maar nooit werd daar een woord over gewisseld.'

Zoals het tussen deze zoon en deze vader was, zo was het ook, meende Kierkegaard tussen hem geweest en zijn vader. Ook deze had in de kleine Sören, die hij met zwaarmoedige tederheid liefhad, in het kind van zijn ouder-

dom, dezelfde stille vertwijfeling vermoed, waarmee hijzelf te kampen had, en hij had voor dat kind gehoopt en gebeden, dat het eenmaal dezelfde troost, dezelfde vrede zou mogen vinden, die hij zelf in het geloof had gevonden. 'Zie, dat je Jezus Christus van harte kunt liefhebben,' sprak hij soms, als hij het kind in droeve gedachten verzonken zag.

Maar die Christus, die hij zijn zoon leerde kennen, was niet de goede, tedere Herder, die zijn schapen op grazige weiden, aan de oevers van zeer stille wateren leidt, nog minder het kleine Kerstkindje, bij wiens geboorte de engelen zongen en die vreugde brengt en blijdschap in de huizen en harten, het was de stille, ernstige Man van Smarte, die bespot en bespuwd en gehoond en gekruisigd werd, die door de wereld werd uitgeworpen, door de wereld, waar alle waarheid wordt gesmaad, al het goddelijke wordt gekruisigd. Die Jezus lief te hebben, het betekende: het kruis op te nemen en Hem te volgen op zijn lijdensweg; met Hem te overwinnen, het betekende: 'te overwinnen in eeuwige zin, hetwelk in tijdelijke zin lijden is'.

De omzetting van objectief in persoonlijk geloof, is de strijd van het gedeeltelijk loslaten

Dat laatste begreep de kleine Sören natuurlijk nog niet en ook de jonge theologische student zag de toekomst van de christen, *zijn* toekomst nog niet zó duister in. Toch begon in die dagen reeds zijn strijd, de strijd van het zich toeëigenen van hetgeen tot nog toe slechts aanvaard was, de strijd van het gedeeltelijk loslaten: de omzetting van objectief in persoonlijk geloof. Want niet de waarheid, die we aanvaard, maar de waarheid, die we beleefd hebben, is onze waarheid, ons persoonlijk bezit, of zoals Kierkegaard het uitdrukt in de laatste woorden van 'Enten-Eller': 'Eerst de diepe, inwendige beweging, de onbeschrijflijke ontroering des harten, eerst dat brengt u tot de zekerheid, dat, wat gij erkend hebt, uw eigendom is, dat geen macht het u ontnemen kan: want alleen de waarheid, die opbouwt*, is waarheid voor u.'

* Opbouwt, die uw persoonlijkheid opbouwt, dus onafscheidelijk deel uitmaakt van uw persoonlijkheid. Het Deense woord "opbygger" betekent zowel: sticht als: opbouwt. In het Nederlands verliest het woord dus iets van zijn paradoxale klank.

En inmiddels genoot hij van het studentenleven. Hij reed paard, ging naar de komedie, verdiepte zich in literatuur en filosofie en meer dan zijn theologische studie boeide hem de Romantiek en Hegel, hield de figuur van Faust, van Don Juan, van de Wandelende Jood hem bezig. Naar alle kanten ging zijn belangstelling uit en van examen-doen kwam het niet.

Toen was het, dat de 'aardbeving', waarvan hij in zijn dagboek spreekt, geschiedde, dat het verschrikkelijke gebeurde: hij leerde in de vader, die hij bewonderde en vereerde, de zondaar kennen - doch zijn liefde verflauwde niet, ze werd hartstochtelijker door zijn smart, dieper, donkerder door meegevoel. Nu zag hij zichzelf als Salomo, de zoon van David en Bathséba en

hij denkt zich sidderend het ogenblik in, dat Salomo de schuld van zijn vader vernam.

‘Is daar,’ vraagt hij zich af, ‘een liefdessmart, gelijk aan die, zich over zijn vader te moeten schamen, voor hem, die men het diepst bemint en wie men het meest schuldig is? Zich hem rugwaarts te moeten naderen met afgewend gelaat, om zijn schande niet te moeten aanzien? Maar welke zaligheid is groter dan die, hem te mogen beminnen, zoals een zoon dat wenst? En als dan het geluk meebrengt, dat men trots op hem zijn mag, omdat hij de enige uitverkorene is, groot boven allen, de sterkte van het volk, de trots van het vaderland, geprezen tijdens zijn leven, glorieus in de herinnering. Gelukkige Salomo, dat was uw lot!

Zo leefde Salomo gelukkig, bij de profeet Nathan. De kracht en de grote werken van de vader bezielde hem niet tot daden, want daar vond hij geen gelegenheid toe, maar ze bezielde hem tot bewondering en de bewondering maakte hem tot dichter. Maar was de dichter bijna afgunstig op zijn held, de zoon was zalig in de overgave aan zijn vader.

Toen bezocht de jongeling eens zijn koninklijke vader. In de nacht ontwaakt hij, doordat hij beweging hoort, waar de vader slaapt. De angst grijpt hem aan, hij vreest, dat daar een iemand is, die David wil vermoorden. Hij sluipt naderbij - hij ziet David in de verbrijzeling van hart, hij hoort de kreet der vertwijfeling van de berouwvolle ziel.

Onmachtig zoekt hij zijn bed weer op; hij sluimert in, maar hij vindt geen rust. Hij droomt; hij droomt, dat David een zondaar is, verworpen door God, dat de koninklijke majesteit Gods toorn over hem is, dat hij tot straf het purper moet dragen, dat hij gedoemd is tot heersen, gedoemd de zegen van het volk aan te horen, terwijl de Goddelijke Gerechtigheid in het verborgene het vonnis over de schuldige velt, en in de droom vermoedt hij, dat God niet de God der vromen is, maar der goddelozen en dat men een zondaar moet wezen om Gods uitverkorene te zijn, en de verschrikking van de droom ligt in die tegenstrijdigheid.’ (‘Schuldig - niet schuldig’ uit ‘Stadiën op de levensweg’)

Hij zag zichzelf als Antigone, de dochter van Oedipus en Iocaste, geboren uit het geslacht van Labdacus, waarop de vloek der goden rustte en hij stelde zich de invloed voor, die de wetenschap van de schuld van haar vader op haar moest hebben en op haar verhouding tot de man, die ze liefhad. Neen, het was niet het dramatisch gegeven van het oud-Griekse treurspel, dat zijn aandacht bezighield, het was de modern tragische strijd van zijn eigen verlovings, die hij in de liefdestragedie van Antigone gaf.

‘Oedipus,’ schreef hij in zijn verhandeling ‘Over de reflexie van het antiek tragische in het modern tragische’ (uit ‘Enten-eller’, deel I), ‘heeft de Sfinx gedood, Thebe bevrijd. Oedipus heeft zijn vader vermoord en is met zijn moeder getrouwd en Antigone is de vrucht van die verbintenis. Dus in de Griekse tragedie. Hier wijk ik af. Bij mij is alles eveneens en toch is alles anders. Dat hij de Sfinx gedood en Thebe bevrijd heeft is allen bekend en Oedipus leeft geëerd en

bewonderd, gelukkig in zijn huwelijk met Iocaste. Het overige is voor de ogen der mensen verborgen en geen vermoeden heeft ooit die vreselijke droom tot werkelijkheid gemaakt. Alleen Antigone weet het. Hoe ze het te weten is gekomen, ligt buiten de sfeer der tragische belangstelling en ieder kan in dat opzicht zijn eigen fantasie de vrije teugel laten.

Op jeugdige leeftijd, vóór ze nog volkomen ontwikkeld was, hebben duistere aanwijzingen omtrent dat schrikkelijk geheim reeds nu en dan haar ziel ontrust, tot de zekerheid haar met één slag in de armen van de angst heeft geworpen.'

Oedipus sterft en nog steeds is zijn geheim niet bekend, Antigone is er zelfs onwetend van of hijzelf het geheim van zijn schuld gekend heeft. In de herinnering van het volk leeft hij als een gelukkig koning en Antigone, die haar vader even hoog heeft bewonderd als bemind, geniet van zijn roem, van iedere lofspraak, haar gedachte houdt zich voortdurend met hem bezig - maar haar enthousiasme voor haar vader is de enige wijze waarop ze haar smart uiting kan geven, 'haar leven heeft slechts deze betekenis voor haar, dat het, gewijd door onverbreekelijk stilzwijgen, hem iedere dag, ja ieder uur de laatste eer bewijst.'

'Iedere verzekering van zijn liefde verhoogt haar droefheid'

Maar Antigone heeft lief en 'hij, die ze liefheeft, is daar niet onwetend van. Ze is geen alledaags meisje en dus is ook haar huwelijksgift iets buitengewoons, n.l. haar smart.'

Mag en kan ze nu haar smartelijk geheim verbergen voor de man, die ze liefheeft? Mag en kan ze dat geheim, het geheim van haar vader, aan iemand ter wereld medelen? Ze verbergt zich, ze trekt zich terug. 'Haar teruggetrokkenheid verwondert de beminde; hij bemerkt, dat hier buitengewone moeilijkheden te overwinnen zijn; maar ze schijnen hem niet onoverkomelijk. Alles, waar het voor hem op aankomt is, haar er van te overtuigen, hoe diep hij haar bemint, ja dat zijn leven voorbij zal zijn, indien hij van haar liefde afstand zal moeten doen. Zijn hartstocht wordt ten slotte bijna onwaar, maar des te vindingrijker, hoe meer tegenstand hij ontmoet. Maar iedere verzekering van zijn liefde verhoogt haar droefheid, met iedere zucht boort hij de pijl van de smart dieper en dieper in haar ziel. Hij laat geen middel onbeproefd, om haar te bewegen. Hij weet, als alle anderen, hoe innig ze haar vader heeft liefgehad. Hij treft haar aan bij het graf van Oedipus, waarheen ze zich heeft begeven, om lucht te geven aan haar smart... Hij verrast haar, hij beroept zich op de liefde, waarmee ze haar vader bemind heeft, hij bemerkt, dat hij buitengewone indruk maakt, hij houdt aan, hij verwacht alles van dat middel en hij weet niet, dat hij hiermee zichzelf tegenwerkt.'

Direct heeft Kierkegaard natuurlijk in geen van zijn werken over zijn verhouding tot zijn verloofde gesproken. Maar hij verborg zijn geheim, zoals een

dichter zich verbergt, zoals hij ook het geheim van zijn vader heeft verzwegen, d.w.z. bijna op iedere bladzijde, die hij schreef, verborg en beleed hij zichzelf en zijn liefde. Telkens anders gekleurd, telkens anders belicht, vertelt hij hetzelfde verhaal. Hij geeft het als Constantijn Constantius in de geschiedenis van de 'jonge mens' uit de 'Herhaling', als proeve van 'experimentele psychologie', hij belijdt het, bijna historisch getrouw, in het dagboek van Quidam, in 'Schuldig - Niet schuldig'.

Hij verhaalt, hoe hij reeds dadelijk na de verloving, reeds zodra hij de stap uit het rijk der fantasie in de werkelijkheid gewaagd had, had gevoeld, dat hij, de oude man van 26 jaar, het recht niet had, het leven van het jonge, levenslustige kind aan het zijne te verbinden, hij, die immers duizend jaar te oud was, om ooit een meisje gelukkig te kunnen maken!

Gevoelde hij als Antigone, dat zijn zwaarmoedigheid in verband met het geheim van zijn vader tussen hen stond, dat hij met zijn huwelijksgift der smart niemand mocht toebehoren? Wist hij, zo hij trachtte zich te openbaren, als Quidam, de held uit 'Schuldig - Niet schuldig?', dat het meisje hem niet verstaan zou, omdat ze de ernst, de religieuze voorwaarde miste, nodig om een leed als het zijne te kunnen begrijpen, te kunnen dragen? Of, als hij zich verborg, vreesde hij wellicht, dat ze hem, als de jonge mens uit de 'Herhaling' tot last zou worden, omdat ze hem stoorde in zijn vertrouwelijkheid met zijn liefste vriendin de smart?

Heeft hij behoefte alleen te zijn met zijn herinnering, alleen met zijn verlangen, omdat zijn kunstenaarsnatuur de gave mist, eenvoudig en spontaan lief te hebben, met de natuurlijke vertrouwelijkheid, waarmee een man zijn vrouw moet beminnen? Is zijn liefde voor Regine slechts de liefde van de dichter voor zijn muze, voor het meisje dat hem tot dichter heeft gemaakt?

Eén ding weet hij, weet hij met volkomen zekerheid, dat hij haar niet gelukkig zal kunnen maken, noch zij hem, zij die 'het zwijgen zijner melancholie niet heeft kunnen breken' en hij vraagt haar zijn woord terug. Maar, nee, ze heeft hem immers lief en ze weet ook, dat hij haar liefheeft, ze bezweert hem bij al wat hem heilig is, bij de *nagedachtenis van zijn vader*, dat hij haar niet zal verlaten, ze zou sterven, wanneer hij het deed, ze kan niet leven zonder hem. Dan besluit hij zich langzamerhand van haar los te maken, zijn liefde te verbergen, zich anders voor te doen dan hij is, opdat ze er zelf toe zal komen, de verloving te verbreken, en haar vrijheid als een verlossing te gevoelen. En die houding houdt hij vol, ook nadat hij zelf ten slotte, zonder nadere verklaring, de band verbroken heeft, die hen bond.

'Als het kind gespeend moet worden,' schrijft Kierkegaard in zijn beschouwing over Abraham ('Vrezen en beven' door Johannes de Silentio), 'maakt de moeder haar borst zwart, opdat de borst er niet aantrekkelijk zou uitzien, als het kind die niet meer hebben mag. Dan meent het kind, dat de borst veranderd is; maar de

moeder is dezelfde, haar blik is liefdevol en zacht als altijd; gelukkig wie geen verschrikkelijker middelen behoeft om het kind te spenen!

Hij heeft later op deze tijd teruggezien als op de 'verschrikingsperiode' van zijn leven. Want innerlijk blijft hij Regine trouw, 'haar en mijn gestorven vader,' schrijft hij, 'zullen mijn gezamenlijke boeken worden gewijd.' Zijn leven lang, ook als Regine reeds lang getrouwd is, ja, tot op zijn sterfbed toe, blijft ze het middelpunt, waarom al zijn gedachten zich bewegen.

Alle mogelijkheden die in hun liefdesverhouding verborgen lagen, vervolgt hij dialectisch, tot in haar uiterste consequenties

Hij hoort de 'Don Juan', ziet Scribes blijspel 'De eerste liefde', leest Goethes 'Faust', zijn 'Clavigo', de 'Antigone' van Sofocles - maar de reeks verhandelingen en lyrische ontboezemingen, die hij naar aanleiding van dat alles schrijft, die Victor Eremita in het verborgen laadje van een oude secretaire vindt en als het werk van de 'estheticus' in 'Enten-Eller' uitgeeft, verhalen slechts van haar en hemzelf en hun liefde. Alle mogelijkheden, die in hun liefdesverhouding verborgen lagen, vervolgt hij dialectisch tot in haar uiterste consequenties met al de zelfkwellende hartstocht van zijn melancholie.

Hij denkt aan don Juan, de verleider, die alleen in Spanje 1003 jonge meisjes en vrouwen verlokt heeft en verlaten, en hij vraagt zich af, wat het verschil is tussen deze geniale verleider - ach, op het aantal komt het niet aan! - en hemzelf. En in zijn verhandeling over het 'muzikaal-erotische' beschrijft hij don Juan als de vertegenwoordiger van het spontaan erotische, dat buiten de ethische sfeer van goed en kwaad ligt en dat in de muziek zijn natuurlijke uitdrukkingwijze vindt.

Tegenover die geniale onmiddellijkheid, ziet hij dan zichzelf en zijn reflectie, ziet hij zichzelf, zoals de wereld, die zijn verzwegen strijd niet kent, hem zien moet, zoals ook zij, die hij liefheeft, voor haar eigen welzijn hem moet blijven zien en hij reproduceert zichzelf in het dagboek van de Verleider als de esthetische genietter, die met geraffineerd koele zelfzucht met de liefde van een jong meisje experimenteert, haar liefde opwekkend en die weer verwerpend.

Hij vraagt in de 'Ongelukkigste' aan zijn 'mede-afgestorvenen' wie het meeste recht heeft op het graf, dat zich ergens in Engeland moet bevinden, dat het opschrift 'de Ongelukkigste' draagt en dat, toen men het opende, leeg werd bevonden en hij kent zichzelf, zichzelf en niet het meisje, dat hij verlaten heeft, dat voorrecht toe.

Hij ziet ook het komische in de figuur van Emmeline in het blijspel van Scribe, de diepe ironie, die in haar onwankelbare trouw aan haar eerste liefde ligt, - die immers de ware, de enige is! - in haar verzekeringen, dat ze Charles voor niets ter wereld zou kunnen opgeven, omdat *dat haar dood zou zijn* ('zo'n juffertje als Emmeline pleegt altijd het standvastigst te zijn als haar minnaar

van haar af wil,' schrijft Kierkegaard bitter), terwijl ze - ach Regine! - toch zo gemakkelijk een ander lief krijgt en trouwt.

Dan weer laat de gedachte aan het huwelijk hem niet met rust, het huwelijk, waarin de liefde, wedergeboren in de keuze, in het besluit, uit het onmiddellijke stadium van de romantische willekeur, - waarin de esthetische schrijver van bovengenoemde lyrische verhandelingen immers verkeerde - in de ethisch religieuze levenssfeer wordt overgebracht; en het is de hartstocht van het eigen onbevredigde verlangen, de bitterheid van het buitengesloten zijn, die doorklinkt in den welsprekende lofzang van de ethicus Wilhelm, de schrijver van het tweede gedeelte van 'Enten-Eller,' op de blijde geborgenheid, ja, de meer dan esthetische schoonheid van het huwelijk, waarin de ethische eis van de algemeen menselijke zedenwet zijn uitdrukking vindt.

Esthetisch - ethisch! Het is met afgunstige bewondering voor de normale mens die de kunst verstaat, zich ethisch in de algemeen geldige vormen van huwelijk of vriendschap, van maatschappelijke betrekkingen of sociale omgang uit te drukken en te verwezenlijken, dat Kierkegaard in deze tegenstelling zichzelf als de romanticus, die zich als de uitzondering boven het normale stelde, heeft gezien en veroordeeld.

Hij heeft zich in bedrog en mystificatie gehuld

Maar - ook in ander licht heeft hij zijn isolatie, zijn verhouding tot het normale leven gezien. De vraag 'schuldig, niet schuldig?' die hij zich ten opzichte van zijn verloofde stelde, verdiepte zijn christelijk zondenbesef en bracht hem in inniger verhouding tot God. Schuldig? Niet schuldig? Ja, natuurlijk schuldig, antwoordt hij in de lijdensgeschiedenis van Quidams verloving, schuldig, omdat hij begonnen is, wat hij niet heeft kunnen realiseren. Maar daarna? Heeft hij, zodra hij gevoelde, dat hij Regine niet gelukkig kon maken, het offer van zijn liefde niet in volkomen gehoorzaamheid, in absolute overgave aan Gods wil gebracht? Ja, - maar: hij heeft zich in bedrog en mystificatie gehuld, zijn woord gebroken, hij zou, wanneer ze waarlijk niet had kunnen leven zonder hem, schuldig zijn geweest aan haar dood...

Kierkegaard is in 'vrezende en beven' genaderd tot de tegenstelling ethisch - religieus, die in 'Enten - Eller' nog geen tegenstelling vormden. Had hij vroeger tegenover de esthetische levensopvatting, die in spelende willekeur de lusten en begeerten van het ogenblik volgt, de min of meer religieus getinte ethische opvatting, zoals die in de algemeen geldige vorm van het huwelijk haar uitdrukking vindt, als de hogere gesteld, nu voegt hij aan de twee levenssferen van 'Enten - Eller' nog een derde stadium toe, stelt hij boven het normale het buitengewone, boven de regel de uitzondering, boven het ethisch algemeen geldige, de persoonlijk religieuze verhouding tot God.

Uit een ethisch standpunt is Quidam schuldig: hij verbrak zijn woord, hij bedroog de geliefde, religieus is hij gerechtvaardigd, want de religieuze zin van zijn daad is deze, dat hij het offer van zijn liefde in volkomen gehoorzaamheid gebracht heeft. *Waarom* hij het deed? *Waarom* hij het doen moest?

Ach, in de religieuze sfeer is het onmogelijk zich te rechtvaardigen, zich voor anderen verstaanbaar uit te drukken: het is Frater Taciturnus, die ‘Schuldig - niet schuldig’ schreef; het is Johannes de Silentio, die, het offer van Abraham overdenkende, voor dezelfde tegenstrijdigheid stond, die de verschrikking van Salomo's droom geweest is, toen hij bedacht, *wat* het betekende, Gods uitverkorene te zijn. De ethische uitdrukking voor hetgeen Abraham deed, was immers deze, dat hij zijn zoon heeft willen doden, - doch religieus was hij gerechtvaardigd, omdat het God was, die hem verzocht.

God verzocht Abraham, daar is geen andere uitdrukking voor deze vreselijke godsverhouding, waarin het ethische tijdelijk wordt opgeheven, geen andere uitdrukking dan deze - die niets verklaart. Noch Johannes de Silentio, noch Frater Taciturnus kunnen *ethisch* hun held rechtvaardigen, doch religieus voelt Kierkegaard Abraham en Quidam en zichzelf gerechtvaardigd - door Gods bevel. En toch.

En toch, hij en Regine, ze hadden elkaar immers lief. Tegenover de zekerheid, dat ze elkaar niet gelukkig konden maken, stond de zekerheid van hun liefde, tegenover de eis, die liefde op te geven, de belofte, die in die liefde lag. Schuldig? Niet schuldig?

Daar was eens, verhaalt Kierkegaard, een eenvoudige jongen, die een prinses liefhad, hij weet, dat van een huwelijk geen sprake kan zijn, dus geeft hij zijn wens haar te bezitten op, hij berust...

Ach, indien hij geloof had bezeten (‘Indien ik geloof had gehad,’ zegt Kierkegaard, ‘ik zou bij haar zijn gebleven.’) - en indien Kierkegaard *dàt* geloof, het geloof ook voor dit leven, had gehad! Indien hij krachtens het absurde het onmogelijke had geloofd, indien hij, *na* absoluut afstand te hebben gedaan, na het offer, dat hij moest brengen, te hebben overgegeven, *zonder* die afstand te herroepen of terug te nemen, wat hij gaf - eenvoudigweg het geluk van hun liefde aanvaard had! Ja, indien!... Maar, toen hij de religieuze beweging van de oneindige resignatie had gemaakt, heeft hij de daarop volgende beweging, die van het geloofsvertrouwen, dat krachtens het absurde het tijdelijke, het aardse, teruggrijpt, niet kunnen maken.

En hij denkt aan één, die het wel heeft gekund; aan Abraham, de Vader van het geloof, die vertrouwd heeft, dat God zijn belofte, hem een zoon te schenken, gestand zou doen, die geloven bleef, ook toen de vervulling der belofte op zich liet wachten, ook toen het menselijkerwijze onmogelijk was, dat Sara, zijn vrouw, hem nog een kind zou schenken.

‘Als Abraham gewankeld had,’ zegt Kierkegaard, ‘zou hij zijn hoop hebben opgegeven. Hij zou tot God gezegd hebben: “Het is wellicht niet Uw wil, dat dit

geschieden zal, ik zal mijn wens dus opgeven, het was mijn enige, het was mijn zaligheid. Mijn ziel is oprecht, ik voed geen heimelijke wrok, omdat Gij mij dit ontzegde.” Hij zou niet vergeten zijn geworden, hij zou door zijn voorbeeld, velen ten zegen zijn geweest, maar hij zou niet de Vader van het geloof zijn geworden; want het is groot een wens op te geven, maar het is groter, om er aan vast te houden na die te hebben opgegeven; het is groot, het eeuwige te grijpen, maar het is groter het tijdelijke vast te houden na het opgegeven te hebben.’

Hij denkt aan Abraham, die niet gewankeld heeft, zelfs niet toen God, hem verzoekende, zei: ‘Neem nu uw zoon, uw enige, die gij liefhebt, Isaäk en ga heen naar het land Moria en offer hem aldaar tot een brandoffer op een van de bergen, die ik u zal zeggen.’

Indien Abraham, als Quidam, als Kierkegaard, het offer gebracht had, gehoorzaam aan Gods bevel, indien hij ‘de beweging der oneindige resignatie’ gemaakt had en zijn zoon had opgegeven en daarmee het geloof aan de vervulling van Gods beloften, indien hij niet de Vader van het geloof geweest ware, - het bijbelse verhaal had aldus moeten luiden:

‘Het was bij het krieken van de ochtend, Abraham stond vroeg op, liet de ezels zadelen, verliet zijn tent en Isaäk ging mee, maar Sara keek hen na door het venster tot in de vallei, totdat zij hen niet meer zien kon. Zwijgend reden ze drie dagen. Op de ochtend van de vierde dag sprak Abraham nog geen woord, maar hij hief de ogen op en zag in de verte de berg Moria. Hij liet de jongens achter en ging alleen met Isaäk aan de hand op naar de berg. Maar Abraham zei tot zichzelf: ‘Ik wil toch niet voor Isaäk verbergen, waarheen deze weg hem voert.’ Hij stond stil en legde zegenend zijn hand op Isaäks hoofd, en Isaäk boog zich om die zegen te ontvangen. En Abrahams aangezicht was dat van een vader, zijn blik was zacht, zijn woord vermanend. Maar Isaäk kon hem niet verstaan, zijn ziel liet zich niet opheffen; hij omvatte Abrahams knieën, hij viel hem smekend te voet, hij bad hem voor zijn jonge leven, voor zijn schone verwachtingen, hij herinnerde aan de vreugde in Abrahams huis, hij herinnerde aan de smart en de eenzaamheid... Toen hief Abraham de jongen op en zijn woorden waren vol troost en vermaning. Maar Isaäk kon hem niet verstaan. Hij beklom de berg Moria maar Isaäk begreep hem niet. Toen wendde hij zich een ogenblik van hem af, maar toen Isaäk Abrahams gelaat weerzag, was het veranderd. Zijn blik was wild, zijn gedaante was verschrikking. Hij greep Isaäk in de borst, wierp hem op de grond en sprak: ‘Domme jongen, geloof je, dat ik je vader ben? Ik ben een afgodendienaar. Geloof je, dat het Gods bevel is? Nee, het is mijn lust.’ Toen sidderde Isaäk en riep in zijn angst: ‘God in de hemel, ontferm U over mij, Abrahams God, erbarm U mijner, ik heb geen vader op aarde, wees Gij mijn Vader!’ Maar Abraham sprak bij zichzelf: ‘Heer in de hemel, ik dank U. Het is beter voor hem te geloven, dat ik een onmens ben, dan dat hij het geloof aan U verliest.’

Of misschien - indien Abraham, evenals de jonge minnaar, de dichter uit 'de Herhaling,' de wanhopige moed tot deze vreselijke mystificatie had gemist:

'Het was bij het kriecken van de ochtend, Abraham stond vroeg op, hij omhelsde Sara, de bruid van zijn ouderdom en Sara kuste Isaäk, die haar smaadheid had weggenomen, haar trots, haar hoop in alle geslachten. Zo reden ze zwijgend op de weg, en Abrahams blik was naar de aarde gericht tot op de vierde dag; toen hief hij de ogen op en zag in de verte de berg Moria, maar hij sloeg de blik weer naar de aarde. Zwijgend schikte hij het brandhout, bond Isaäk, zwijgend trok hij het mes; - daar zag hij de ram, die God had beschikt. Die offerde hij en ging naar huis... Van die dag af aan was Abraham oud geworden, hij kon niet vergeten, dat God dit van hem geëist had. Isaäk groeide voorspoedig op als te voren, maar Abrahams oog was verdonkerd, hij had geen vreugde meer.'

'Het was een stille avond; Abraham reed alleen uit en hij reed naar de berg Moria; hij wierp zich neer op zijn aangezicht, hij bad God hem zijn zonde te vergeven, dat hij Isaäk had willen offeren, dat de vader zijn plicht jegens zijn zoon vergeten had. Hij reed dikwijls eenzaam die weg, maar hij vond geen rust. Hij kon niet begrijpen, dat het zonde was, dat hij God het beste, dat hij bezat, had willen offeren, dat, waarvoor hij gaarne vele malen zijn leven zou hebben gegeven; en als het zonde was, als hij Isaäk niet zo lief had gehad, dan kon hij niet begrijpen, dat het vergeven zou kunnen worden, want welke zonde is vreselijker?'

De weg naar de berg Moria, Kierkegaard is die telkens en telkens weer gegaan en hij vond geen rust. Hij kon niet begrijpen, dat het zonde was, dat hij zijn liefde, zijn enige, de vreugde van zijn leven had willen offeren en, als het zonde was, als hij Regine niet lief genoeg gehad had, begreep hij niet, dat zijn handelwijze hem ooit kon worden vergeven... 'Indien ik geloof had gehad...'

Kierkegaards gehele productie is één lange alleenspraak met God

Kierkegaards gehele productie, de pseudonieme geschriften van Victor Eremita, van Frater Taciturnus, van Johannes de Silentio, zowel als de religieuze overdenkingen, die hij onder eigen naam liet verschijnen, ze zijn één lange alleenspraak met God, één grote, eenzame worsteling om het geloof, en ze zijn niet - behoef ik het nog te zeggen? - neergeschreven met de bewuste pedagogische bedoeling, de mensheid op te voeden tot het ware christen-zijn!

Maar dat geloof, waarom hij streed, dat christelijk geloof, het was natuurlijk niet dat, waaraan de meeste christenen denken, wanneer ze over hun 'geloof' spreken. Het was niet het aannemen en belijden van een leer, het betekende niet het aanvaarden en onderschrijven van een aantal geloofswaarheden, om dan rustig verder te gaan door het leven op de vaste grond der objectieve zekerheid - een zo uitwendige verhouding tot God als die van het objectieve

geloof kon een natuur als Kierkegaard niet bevredigen - 'Het geloof is een onrustig ding,' zegt Luther, - het is ook voor Kierkegaard een onrustig ding geweest; het is, zegt hij, het zich toeëigenen met de hartstocht van het persoonlijk oneindig geïnteresseerde individu van hetgeen objectief onzeker is, het is een drijven boven 70.000 vademmen water, en toch blij zijn, het is een rusten in het ongerijmde, in de paradox.

Het geloof is een verhouding, de verhouding van de ziel tot God. En juist daarin ligt de onrust, de spanning, ja het lijden van het religieuze leven, dat deze absolute verhouding in het tijdelijke, het betrekkelijke haar uitdrukking moet vinden. Want de taak van de vrome is niet, de godsverhouding filosofisch te begrijpen en met Hegel de tegenstrijdigheid daarvan door middel van de mediatie op te lossen, maar als levend, existierend mens zijn bestaansvorm aan zijn godsverhouding adequaat te maken.

Dat de godsverhouding zich niet *direct* in het leven laat uitdrukken spreekt van zelf. In de Middeleeuwen heeft men gemeend, in het kloosterleven of in het kluzenaarsbestaan een aan het geloof adequate bestaansvorm te hebben gevonden, maar hetgeen zich aldus verwezenlijken liet, het was slechts de resignatie, slechts het negatieve deel der godsverhouding; het positieve geloofsvertrouwen, dat ook voor dit leven alles van God hoopt en verwacht, dat na oneindig van deze wereld - met al wat men daarin zou kunnen zijn of doen of genieten of betekenen, niet slechts voor enkele zalige ogenblikken maar absoluut en oneindig - te hebben geresigneerd, dit alles krachtens het absurde, weer terugontvangt, dat aan het geluk gelooft en aan de vreugde, vond in de kloosterbeweging zijn juiste vertolking niet. En zoals de religieus bewogene, die zijn liefde uiten wil, zijns ondanks zal moeten grijpen naar het incognito der kunst, zo zal ook de minnaar van God, die ethisch openbaar wil worden, naar het bedrog, het incognito als bestaansvorm moeten grijpen.

De 'ridder des geloofs,' die Kierkegaard schetst, onderscheidt zich dan ook in gene dele van de eerste de beste burgerman. Hij leeft en handelt uiterlijk als alle anderen en toch is bij hem alles anders, want al wat hij bereikt en bezit, bereikt en bezit hij krachtens het absurde, omdat hij niet alleen reeds bij voorbaat van alles oneindig heeft geresigneerd, maar die beweging der oneindigheid nog ieder ogenblik maakt. 'Hij ledigt in deze oneindige resignatie den ganse beker van de diepste weemoed van dit leven. Hij kent de zaligheid der oneindigheid, hij heeft de smart gevoeld, alles, het liefste, dat hij in deze wereld heeft, prijs te geven, en toch smaakt de oneindigheid hem even goed, als die, die nooit iets anders kende.'

Maar deze 'ridder des geloofs,' die werkende en strevende met al de ijver en hartstocht, waarmee men alles najaagt, wat geen werkelijke waarde bezit - immers hij weet, dat deze wereld met haar vreugde en haar smart en de heilige taak, die ze ons oplegt en de dwaze eisen, die ze ons stelt, er in feite niet

op aankomt! - al wat hij bereikt en al wat hij ontvangt, met een lichte glimlach van blijde verwondering zal aanvaarden, hij zal ook bereid zijn, zo het moet, zijn incognito op te geven voor de bestaansvorm, die wellicht nog volkomen de intiemste godsverhouding weergeeft: door de wereld te worden uitgeworpen, een levenshouding, die, hoewel de botsing met de wereld gewoonlijk juist daar ontstaat, waar een poging wordt gedaan het incognito op te heffen en zich direct kenbaar te maken, opnieuw - in de religieuze sfeer is het nu eenmaal onmogelijk een directe uitdrukkingvorm te vinden - een incognito zal moeten zijn. Immers het is het hoogste en heiligste, dat zich hier, noodgedrongen, als een ergernis, een dwaasheid geeft.

Hij zal ook bereid zijn, zo het moet, zijn incognito op te geven

Lange tijd heeft Kierkegaard gehoopt, dat God hem zijn dubbel incognito zou laten en hem zou toestaan, zich slechts te openbaren achter het masker der kunst. Hij, de geslotene, schroomde immers te tonen wat slechts voor God bedoeld was, hij, de ongelijkvormige aan deze wereld, vreesde de miskennis, de verwarring, de ergernis, die zouden ontstaan bij elke poging, zich direct verstaanbaar te maken, de botsing, die tot het martelaarschap in strenger of milder vorm moest leiden.

Eerst langzamerhand leerde hij deze laatste levenshouding als de hogere, nee, als den enig mogelijke bestaansvorm voor de christen in deze wereld, in deze 'christelijke' wereld, zien.

Het was de botsing met het spotblad, de 'Corsar,' dat hem, - trouwens op zijn eigen overmoedige uitdaging - tijden lang in zijn karikaturen belachelijk heeft gemaakt, die deze levensstemming in hem heeft gewekt. Een gebeurtenis kan op zichzelf natuurlijk hoogst onbelangrijk zijn, en toch voor het zieleleven van de schrijver en daardoor voor zijn werk van de hoogste betekenis.

Zo ook hier. Zijn overgevoelige, zwaarmoedige natuur deed hem afkeuring, minachting, bespottung, pijnlijker gevoelen dan anderen, die, minder geïsoleerd levend, aan botsingen met de omgeving gewend zijn. Zijn fantasie vergrootte de kwellingen van zijn leed. Trouwens wat bij hem botste, het was iets fijners en kwetsbaarders dan politieke overtuigingen of objectieve waarheden, wat hij ontwijfd voelde door de massa, het was het intiemste, schrijvendste leed, dat hij slechts achter het masker der kunst voor de 'enkele' had geschreven. 'Maar dat is Gods genade met een mens,' schrijft hij, 'als deze gelijk een wonderlijk instrument juist in rampen zo gelukkig geconstrueerd blijkt, dat met iedere nieuwe ramp niet alleen de snaren niet beschadigd worden, maar hij een nieuwe snaar op zijn instrument verkrijgt.'

Het persoonlijke lijden, het bittere gevoel van onmacht tegenover de vaak laffe, persoonlijke aanvallen van het blad - ach, eenmaal had hij gemeend van de goden de gave te hebben ontvangen, dat hij de lachers steeds op zijn zijde zou hebben! - van vereenzaming, waar niemand hem bijsprong in zijn strijd,

van vernedering en mislukking, opende zijn oog voor de *noodzakelijkheid* van het lijden - niet alleen van het innerlijk lijden van den christen voor God - maar van dat van de waarheidsgetuige in zijn strijd met de wereld, met de massa, die als zodanig de onwaarheid is, met de publieke opinie, door een onpersoonlijke en dus onverantwoordelijke dagbladpers geleid, in een maatschappij, die door stemmenmeerderheid beheerst wordt. En de overtuiging, waarin hij reeds als kind was ingewijd, dat 'slagen in eeuwige zin in tijdelijke zin lijden betekent', dat men 'christelijk alleen overwint door overwonnen te worden', werd meer en meer de grondtoon van zijn productie.

Hij aanvaardde de strijd tegen de 'wereld,' tegen het officiële christendom, dat zo uitstekend met die wereld overweg kon, waarin allen, die zo veilig met de meerderheid meeliepen, zich christenen noemden, omdat ze op zondag in de kerk met instemming de christelijke waarheden hoorden verkondigen, waar niemand naar leefde.

**Dat men 'christelijk alleen overwint door overwonnen te worden',
werd meer en meer de grondtoon van zijn productie**

Het christendom in zijn zuiverheid en strengheid aan de wereld te brengen, 'met Gods hulp alles aan te wenden, om het duidelijk te maken, wat de eis van het christendom in waarheid is, al zou dan ook geen enkele daarop willen ingaan,' het scheen hem de taak, door God hem opgelegd. Maar niet aldus, alsof nu ieder, die aan die eis niet beantwoordde, daardoor veroordeeld zou zijn, maar zó, dat ieder, die daarmee in aanraking kwam, zou moeten erkennen: 'Ik ben geen christen, de eisen van het christendom zijn mij te hoog.' Dié waarheid, die eerlijkheid tenminste meende hij van de kerk, van de christenen, te mogen verwachten, zoals hij ook zichzelf niet voor christen uitgaf...

Het was de eis, die hij ook aan bisschop Mynster gesteld heeft, het algemeen geachte en geziene hoofd van de Lutherse staatskerk, de biechtvader van zijn vader, die ook hij, en niet alleen uit piëteit voor zijn vader, bewonderd heeft en vereerd, maar die hij meer en meer als de representant van het bestaande, het officiële christendom begint te zien. Zal de grijsaard, die gedurende geheel zijn leven zo rustig, zoo behaaglijk christen is geweest, hem toch in zijn hart geen gelijk moeten geven, dat het ware christendom - n.l. dat, waarvan reeds Swift in zijn *Arguments against the Abolition of Christianity* heeft getuigd, dat dat christendom natuurlijk nooit kón worden afgeschaft, omdat het nooit bestaan heeft - toch nog iets anders was?

Maar als Kierkegaard zich een ogenblik met die hoop heeft gevleid, heeft zijn verwachting hem bedrogen. Mynster toonde zich ontstemd, ja persoonlijk gekrenkt door de opvattingen, door Kierkegaard in zijn 'Oefening in het christendom' gepredikt.

Maar bisschop Mynster sterft en Martensen, die hem weldra op de bisschopszetel zal opvolgen, houdt een gedachtenisrede, waarin hij hem eert als 'een waarheidsgetuige, één van de heilige keten van waarheidsgetuigen, die zich van de dagen der apostelen af tot op heden uitstrekt; een waarheidsgetuige, niet alleen in woord en prediking, maar in daad en waarheid.'

Een waarheidsgetuige in daad en waarheid! - De man, die zich in deze wereld zo thuis had gevoeld, die rijkdom en aanzien en wereldse eer had genoten, die met pracht en praal begraven was! Alsof de waarheid niet overal ergernis moest wekken en miskenning! Kierkegaard voelt dit woord als een persoonlijke uitdaging, waarop hij het antwoord niet schuldig mag blijven. Hier te zwijgen zou ontrouw betekenen aan de taak, hem door God gesteld. De strijd ontbrandt en wordt met steeds feller hartstocht, steeds heftiger verbittering gevoerd.

Met steeds vlijmender sarcasme spreekt Kierkegaard over die waarheidsgetuigen, die duizend waarheidsgetuigen, die de staat heeft aangesteld en die hij bezoldigt om alle mensen tot christenen te maken, terwijl toch hun gehele 'leven en streven wereldsgezind blijft, hun werken en streven van de ochtend tot de avond, hun waken en dromen'. Want wanneer hij vroeger geloofd heeft aan het incognito van de 'ridder des geloofs', nu vermoedt hij dat de bestaansvorm van deze duizend predikers geen incognito is, maar hun ware gedaante!

**'Maar het ontbreekt God in de hemel dan ook aan wijsheid,
vooral aan de hoge wijsheid van de Staat'**

'Maar God in de hemel,' zegt hij, 'gaat anders te werk, als hij het christendom (die leer van zelfverloochening en ongelijkvormigheid aan de wereld) wil verbreiden. Hij verzekert er zich van, dat er in elk geval toch één christen wordt, n.l. de prediker van het christendom. En dan gaat het er op los om de mensen voor die leer te winnen. Nu daar komt niet veel van terecht en even zeker als de prediker een christen is, even zeker eindigt het er mee, dat de prediker gedood wordt en de gehele zaak op niets uitloopt dan op dien ene prediker. Maar het ontbreekt God in de hemel dan ook aan wijsheid, vooral aan de hoge wijsheid van de Staat.'

Midden in de strijd is Kierkegaard gestorven, de onafgebroken arbeid, de zenuwspanning had te veel van zijn krachten gevergd, hij stierf in de volle verzekerdheid van de genade Gods door Jezus Christus, maar tevens in de vaste overtuiging, dat hij een werktuig was geweest in de hand van God en niets zou mogen of kunnen terugnemen van hetgeen hij had geschreven.

Of de gehele zaak toen op niets, op niets dan op die ene prediker is uitgelopen? Of misschien de Macht, die alles bestuurt, ten slotte aan zijn arbeid nog wereld-historische betekenis heeft toegevoegd?

‘Een in waarheid grote ethische persoonlijkheid,’ had hij eens in zijn ‘Afsluitend onwetenschappelijk naschrift’ geschreven, ‘zou het leven aldus inrichten: Met inspanning van alle krachten zal hij zich, als persoonlijkheid, ontwikkelen; soms zal hij misschien naar buiten toe grote invloed uitoefenen, maar daar zal hij zich niet mee bemoeien, omdat hij weet, dat de uitwendige omstandigheden niet in zijn macht staan en dus noch pro, noch contra iets te betekenen hebben... Hij wil daar onwetend van blijven door een besluit van de wil, en nog in de dood wil hij niet weten, dat zijn leven nog een andere betekenis heeft gehad dan die van ethisch de weg te hebben gebaad tot de ontwikkeling van zijn ziel. Of de Macht, die alles bestuurt de omstandigheden daartoe zou willen leiden, dat hij een wereldhistorische figuur werd: ja, daar zou hij pas in de eeuwigheid schertsend naar vragen: want pas dan is er tijd voor de lichtzinnige vragen der zorgeloosheid.

‘Omdat namelijk een mens niet uit zichzelf, door de vrijheid, door de wil ten goede, een wereldhistorische figuur kan worden... daarom is het onethisch zich daarover te bekommeren. En als een mens die, in plaats van de bekommering van zich af te zetten en zich aan de aanvechting ervan te onttrekken, met een vrome schijn versiert, dat het tot nut van anderen is, dan is hij onzedelijk en wil listig in zijn berekening met God de gedachte binnensmokkelen, dat God hem toch wel een weinig nodig heeft. Maar dat is dom, want God heeft geen mens nodig. Het zou anders lastig wezen om schepper te zijn, als het einde was, dat God zijn schepselen nodig had.’

Maar die vraag, waarover Kierkegaard, als een in waarheid ethische persoonlijkheid, zich niet heeft willen bekommeren en waarvoor hij in het leven geen tijd heeft gehad, wij willen die hier stellen en bevestigend beantwoorden. Kierkegaards invloed is groot geweest in het Noorden. Zelfs een schrijver als Ibsen, die, naar hij zelf beweert, ‘weinig van hem gelezen en nog minder van hem begrepen heeft’, verstaat men slechts onvolkomen, wanneer men Kierkegaard niet kent. Ook in het buitenland neemt de kennis van zijn geschriften voortdurend toe. Maar natuurlijk, daar heeft hijzelf het niet op aangelegd; alles immers wat hij moest uitrichten met zijn werk was: *zich zelf redden*.

Foto: Jacqueline E. van der Waals in het *midden* van haar tennisclub, Herman Gorter staat achter haar